

UN TRADUCTOR MEDIEVAL EN EL SEU CONTEXT:
ELS *DEFALLIMENTS* LÈXICS DE FERRER SAIOL*

1. Entre 1380 i 1385 Ferrer Saiol, protonotari de la reina Elionor, traduï al català l'*Opus agriculturae* de Palladi, un text i un autor coneguts i valorats en el camp de l'agronomia durant els segles medievals europeus. Coneixem la data de l'arromançament gràcies a les paraules finals del *Prohemi* que hi fa de davantal, on diu que «fon acabat de arromançar en lo mes de juliol anno a nativitate Domini millessimo CCC° LXXXV e fon començat en nohembre del any Mil CCC LXXX». Aquest pròleg, però, ha passat als manuals i estudis sobre la traducció no —evidentment— per aquestes petites notícies relatives a la temporalització de la feina, sinó per algunes altres afirmacions que Saiol hi vessà. Recordem que, entre altres coses d'interès, declarava allà mateix que els anteriors traductors catalans de Palladi, sembla ser que poc preparats i amatents, havien deixat en mans dels lectors la responsabilitat de resoldre i cobrir uns buits bàsicament lexicogràfics que ells no havien estat capaços de solucionar, per ignorància, per manca real de materials de consulta adequats o per simple desídia. El problema passava de mans, doncs, però potser hi romania, ja que resulta meridiana-ment evident que els lectors potencials de les versions eren, en una imensa majoria, desconixedors de la llengua d'origen. El protonotari, entre llocs comuns i realitats tangibles, acaba reconeixent que:¹

* Aquest article s'inscriu dins del projecte d'investigació HUM 2005-06110-C02-02/FILO, del Ministeri de Ciència i Tecnologia espanyol, que es desenvolupa a la Universitat Jaume I.

1. Sempre que no s'indica expressament, les paraules reproduïdes de la versió de Saiol són transcrites directament del manuscrit únic, ms.6437 del fons Serrano Morales de l'Arxiu Municipal de València (en general, s'omet l'accentuació gràfica de les paraules objecte d'anàlisi que no tenen entrada en els repertoris lexicogràfics habituals). Hom també pot llegir el pròleg al qual hi faig referència en Tramoyeres (1911: 463-64)

[...] «E és çert que lo libre de Palladi, per la gran subtilitat e brevitat de vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya ne encara en Espanya, és molt avorrit e rebutjat e menspreat per tal com no'l podien entendre, encara que alguns se'n sien fets aromançadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que y són no coneguts ne usats en nostre lenguatge, mas que·ls an posat simplement segons que·ls an trobats escrits en lo latí, de manera que sí poch són entesos en romanç, encara que en moltes partides del romanç no an espressat ne dit lo enteniment de Palladi, ans y an posat contrari, en [de]rogació e perjudici de Palladi» (fol.1v)

Certament, no és el primer traductor a declarar que ha realitzat una segona —o una tercera— traducció d'un text determinat, ni tampoc a justificar-la pel resultat poc reeixit de l'activitat dels predecessors. Que siga una excusa tòpica o una realitat poc importa, com ens fa veure Saiol mateix en acabar el pròleg, quan paradoxalment passa el testimoni a un «major e millor interpretador que yo» perquè complete els petits «defalliments» que el nostre traductor no ha pogut o no ha sabut esmenar:

[...] «E si per ventura yo no [ms. *ne*] he bé enterpretats alguns vocables de sements o de arbres o de altres coses, açò és esdevengut perquè no·ls he trobats exposats ne declarats en alguns llibres, axí de gramàtica com de medicina, encara que diligentment hi haja treballat. E lexe-u a correcció de major e millor interpretador que yo, que li plàcia suplir y corregir los defalliments que y són, per tal que en los trellats, si algú y donarà fe, no se'n segueixca error; e açò per caritat de Déu e dilecció de la cosa pública» (fol.2r)

És molt evident —i impactant— la incongruència de criticar primer la incompetència d'uns «altres» que no han sabut traduir uns mots i després instar un potencial i futur destinatari d'aquesta nova versió a completar-ne la feina. La incongruència es torna perplexitat quan, malgrat aquestes manifestacions d'incapacitat, comprovem que és relativament fàcil —ho veurem— demostrar la diligència amb què hi va treballar Saiol, sobretot perquè especifica en els llocs correspo-

o en Giner (1986: 99-103). Per a la traducció castellana, faig servir Capuano, 1990 (vegeu també HAUF, 1964); per a la probable ascendència aragonesa de l'autor d'aquesta darrera versió, vegeu MARTÍNEZ ROMERO, en premsa.

nents els materials lexicobibliogràfics que hi ha fet servir, encara que també podíem suposar-los de bestreta: llibres de gramàtica i de medicina, glossaris i «sinònimes», les versions anteriors, potser fins i tot les d'altres llengües romàniques com el francès i l'italià (ho insinuava ja HAUF, 1989: 384). Com he comentat en unes altres pàgines recents (MARTÍNEZ ROMERO, 2007), el gran problema del protonotari resultà ser la dependència a uns llocs comuns que maldà per acoblar dins d'un discurs propi. En aquest cas, els tòpics explícitament recordats en el pròleg foren la brevetat i la subtilitat dels llatins, sovint difícils de transportar al romanç, més encara en contextos tècnics com el que ens ocupa; la feina dolenta de traductors anteriors, per diversos motius —lingüístics, traductològics, estilístics—, no sempre justificables ni reals; l'empetitiment del traductor davant la tasca que tenia al davant, motiu vàlid per encomanar-se a Déu i als lectors benevolents. Altrament, la part pròpia i original, menys perfilada i desenvolupada, consistí a manifestar la feinada realitzada per traduir uns termes referits a plantes i a herbes que de vegades no tenien una correspondència real en la geografia del traductor. És evident que aquesta interpretació, indiscutible segons el meu parer, esdevindrà legitimada en la mesura que puguem comprovar i avaluar el grau de veritat d'aquestes afirmacions sobre els *defalliments*, les seues vinculacions a la realitat o a la pura retòrica prologal. És allò que em propose de fer a continuació, a més de contribuir a l'estudi del lèxic del text arromançat, treball encetat fa anys per Albert Hauf (1989), però ara més des del camp de la traducció que no des de la lexicografia estricta.

2. Hom ha destacat el primerenc desenvolupament i consolidació d'una prosa d'argument científicopràctic en els territoris de parla catalana generada en part per la difusió i acceptació d'obres sobre agricultura (CAPUANO, 1994: 253). Si ens limitàvem a la tradició llatina d'aquest tipus d'escrits, durant l'època medieval certament fou conegudíssim l'*Opus agriculturae* de Palladi, per sobre del *De agricultura* de Cató, del *Rerum rusticarum* de Varró i del *De re rustica* de Columella, aquest darrer base indiscutible del treball de Palladi (per bé que amb poca presència en els segles baixmedievals, almenys fins al segle xv GARCÍA ARMENDÁRIZ, 1995: 61). Ara, gràcies al treball de recopilació de Lluís Ci-

fuentes (2002: 289-91), podem comprovar en concret aquesta enorme presència i la manipulació a què fou sotsmès l'*Opus* palladià en terres catalanes, amb la difusió i també amb la traducció al vulgar, amb modificacions, ampliacions i escurçaments múltiples. D'aquesta presència extraordinària, en dona testimoni no sols la tradició manuscrita, sinó també la documentació. Efectivament, fa just un segle que Antoni Rubió i Lluch (1908 [2000]: 272-273, doc.CCXCII) transcriví una carta del Cerimoniós a Jaume de Vedrinyans, datada a Barcelona el 18 de desembre de 1377, en què el rei li demanava «.i. libre lo qual ha nom Palladi», un llibre que, per a Tramoyeres (1911: 461), podia ser o bé un text llatí potencialment utilitzable per Saiol, o bé una de les traduccions catalanes anteriors a les quals s'hi refereix el protonotari, l'existència de les quals sembla confirmar o almenys justificar la bibliografia a l'abast.² Hem de considerar encara la possibilitat que l'hàgem d'identificar amb una obra d'agricultura no totalment de Palladi, atès el fet comprovat que «el nom de l'autor tardoromà havia esdevingut un títol genèric que, més que correspondre a cap obra determinada, s'aplicava a qualsevol tractat agronòmic no identificable amb els dels altres autors coneguts» (CIFUENTES, 2002: 289). La utilitat i l'economicitat d'aquest recurs s'entén molt més si recordem, per exemple, que els compiladors grecobizantins de matèries geopòniques ja es copiaven els uns als altres, seleccionaven, comentaven o afegien elements puntuals nous, alguns de collita pròpia (GUZMÁN, 2005: 88). Oferien, per tant, textos difícilment assignables a una sola autoritat, fenomen que continuarà ben present en la tradició posterior. De fet, l'experimentació pròpia ja formava part dels materials presentats pels agrònoms antics, que la conjuminaven aleshores amb les informacions usals en textos de factura eminentment pràctica, per això susceptibles de provocar els comentaris personals d'un jo (lector, traductor, copista) avesat poc o molt a la feina.³

2. Capuano (2006) s'inclina a pensar que aquest text demanat pel rei s'ha d'identificar amb el d'un ms. de la col·lecció particular del prof. Joseph Gwara, que sembla que féu servir Saiol en algun comentari-explicació. Cal indicar, tanmateix, que l'existència de coincidències textuais puntuals no implica de manera definitiva el coneixement i la lectura d'aquesta versió per part del protonotari, que podia haver extret el comentari d'una font comuna.

3. La primera persona és present en textos d'agricultura com ara el *Pelzbuch*, és a dir el *De plantationibus et de conservatione vini* de Gottfried von Franken (CAPUANO,

3. En un conegut fragment de les *Institutiones* [1.28.06], Cassiodor feia referència als agrònoms que considerava, al seu parer, més interessants: Gargili Marcial al costat de l'«eloquens ac facundus» Columella i d'un «facundissimus explanator» Aemilianus Palladi, que havia escrit pàgines sobre agricultura amb «planissima lucidatione». S'ha parlat molt sobre com hem d'interpretar aquestes afirmacions cassiodorianses, que semblen atorgar, en principi, poca eloqüència i poca habilitat retòrica a les pàgines de Palladi, si més no per comparació a un eloqüent Columella. Hi ha encara les afirmacions de Palladi mateix, quan en l'inici del primer llibre afirma que

«Pars est prima prudentiae ipsam cui praecepturus es aestimare personam. neque enim formator agricolae debet artibus et eloquentiae rhetoris aemulari, quod a plerisque factum est, qui dum diserte locuntur rusticis adsecuti sunt ut eorum doctrina nec a disertissimis possit intellegi. sed nos recidamus praefationis moram, ne quos reprehendimus imitemur» (ed. RODGERS, 1975:2)⁴

Hom ha apostat decididament per considerar aquestes paraules com el reflex immediat d'unes condicions conjunturals clares, que afecten el contingut real del tractat: la voluntat d'oferir un producte pràctic en un temps de decadència passava necessàriament per evitar tot allò —estilísticament i formalment— sobrer i que dificultava la brevetat obligada (MOURE, 1990:17-18). L'austeritat no obsta, però, perquè Palladi hi done mostres de qualitat literària, amb l'ús de figures retòri-

1994: 257), o en una versió catalana de Palladi de mitjan segle XVI (ms.P), que presenta bastants casos «in cui le osservazioni sulle possibilità agricole sono prospettate grazie ad un'esperienza diretta in territori identificati, elemento questo mai riscontrato in B» (PICCAT, 1992: 56). La traducció de Saiol tampoc no és lliure d'aquestes falques: «yo, Ferrer, dich que los brots tendres fan altra vegada a tallar», «yo qui he començat de arromançar novellament aquest libre del Palladi» (GINER, 1986: 259-260).

4. En traducció de Saiol: «La primera part de saviesa és que hom dega conciderar la persona a la qual hom ha a manar alguna obra o ensenyar lo llaurador: no deu semblar en son parlar lo mestre en arts o en rectòrica, los quals solament an cura de ornar llurs paraules ab bells vocables. Açò acostumen de fer alguns hòmens no molt savis, qui parlen ab pagesos e persones grosseres ornadament e subtil, per tal que llur doctrina no puga ésser entesa ne per los grossers ne per los subtils. Emperò nosaltres abreugem lo pròlech per tal que no semblem a d'aquells que reprenem» (fol.3r).

ques, clàusules mètriques, *variatio*, etc. en l’*Opus agriculturae* (GARCÍA ARMENDÁRIZ, 1995: 44). Per tant, la *planissima lucidatio* no ho és en termes absoluts, sinó per referència exclusiva a Columella. Potser la perplexitat de trobar més dificultat d’aquella inicialment prevista en Palladi, a causa d’una tradició que així ho feia creure, és la sensació que alguns traductors medievals devien tenir a mesura que anaven realitzant la seua feina.⁵ Això i l’evidència d’una justesa sintàctica i d’una gran riquesa lèxica de l’original (vegeu-ne les concordances a FRESNILLLO, 2003) que potser desbordaria els coneixements d’algú, si més no quant a la terminologia tècnica agrícola més específica. L’important és avaluar si desbordà Saiol, si aquest lèxic hipotèticament «menys conegut» també ho era per al protonotari, malgrat la considerable difusió de textos agronòmics. I dic «menys conegut», perquè d’entrada aquest *Palladi* català oferia un repertori de paraules ja presents —segons el DCVB— en altres textos tècnics a l’abast dels lectors catalans: *évol*s (Cauliach, Dieç), *ruda* (Micer Johan, Flos medic.), *coloquintida* (Cauliach Coll.), *galbanum* (Flos med., Alcoatí), etc.;⁶ juntament amb altres paraules de llenguatge específic també testimoniades per Alcover-Moll: *pepides/pipida*, *farro* (‘farina grossa, gra de blat’), *brúfol* (‘búfal’), *moscallons* (‘tàvecs’), *tòria* (‘sarment’), *fargalades* (‘solatge’), *morgó* (‘sarment’), *lambrusca* (‘cep bord’), etc.

4. No em detindrè ara a analitzar aspectes interessants del còdex que ens ha transmès la versió catalana de Saiol (transcrit a Giner 1986),⁷

5. Ho destacava Hauf (1964: IX): «La lengua de Palladio es clara y sencilla destacando en su obra la gran riqueza del léxico popular latino [...] y la precisión de las frases en general muy breves y concisas, dato éste que aparte de las dificultades léxicas indicadas, explica suficientemente las perplejidades de los “arromançadores”».

6. *çitòrea* és present en Cauliach, però al *Diccionari Català-Valencià-Balear* hom dubta d’identificar-la amb la planta ‘centaura’. Com que Saiol la relaciona amb la *intuba*, és clar que *çitòrea* fa referència a la xicoira o a l’endívia.

7. Una voluntat potser excessiva de Giner per desvincular la seua transcripció d’una futura edició crítica i filològica no explica algunes poques lectures errades detectables en aquest treball —d’altra banda ben útil—, com per exemple: *farneo d’ordi* o *d’altra farma* (en lloc de *farines d’ordi* o *d’altra farina*, 1.28.5), *coum barravi* (en lloc de *comi barrani*, 1.24.2), *inscamí* (en lloc de *jusquamí*, 1.35.5), *bratica* (en lloc de *brastica*, 7.4), *citreula* (en lloc de *citicula*, 4.6), *pertrossilimum* (en lloc de *pertrossilinum*, 5.3.2), etc. Cal afegir a aquesta reduïda nòmina d’errors alguns casos de no discriminació de *n/u/v*: *çernes* (per *çerves*), *itutiba* (per *intiba*).

sinó lògicament sols aquells que poden contribuir a l'estudi del lèxic menys usual de la versió. De bestreta, cal fer observar que s'hi detecten alguns errors de lectura i d'interpretació de mots tècnics específics per part de l'autor material d'aquesta còpia, la qual cosa s'ha de tenir en compte per no distorsionar l'estudi de la traducció i les conclusions que se'n deriven. Efectivament, hi ha una sèrie de paraules que podem presumir que provenen de males lectures del copista i que no són adjudicables al traductor. N'hi ha algunes d'evidents, sobretot si tenim al davant el text castellà (ed. CAPUANO, 1990) i llatí (ed. RODGERS, 1975). Com que, en general, el copista català distingeix perfectament l'escriptura d'aquestes lletres, hi destaca en primer lloc, per remarcables, alguns casos de confusió de *c/t*, *l/s* i *s/f*:

- «— huna herba que ha nom scafisagria (1.27.3)
peduclos earum perimit stafis agria
vna yerua que es dicha scaphizagria.
- alfodillum (1.37.2)
asfodilum
afrodillos
- prasotoridas són vèrmens o cuques que fan mal a les herbes dels orts (1.35.13)
prasocoridas Graeci uocant animalia quae solent hortis nocere
prasotoridas son gujanos & cuchs que fazen mal alas yeruas delas huertas.
- alfica, ço és farina de ordi (7.12. T.)
de alfita Hordeum semimaturum
- huna erba que's diu mellis fafilli, que és erba coneguda (7.7.7)
*suco mellisofilli*⁸
- color que's diu escotulla que's pròpiament color de flor de bruel o viola (4.13.3)
*scutulatus*⁹
color que es dicho scuculato. E qual color es de purpura e propria mente color de flor de bruel o viola.»

8. Tanmateix, *mellisofilli* és un terme llatí present ja en Varró, Plini i el *Dioscòrides* llatí (cf. ANDRÉ, 1956, s.v.)

9. *scutula* 'Monile ex auro compositum' (DU CANGE, s.v.)

Ocasionalment, hi ha altres tipus d'incomprensió gràfica del copista, com ara *sinus* (1.37.2) per *tinus* ('marfull') o —més dubtós— *iampinariii* per *pampinariii*, en «brots que's nomenen iampinariii, ço és que habunden molt en pàmpols» (3.9.8).¹⁰ A aquest repertori, hi cal afegir alguna confusió d'abreviatures, com ara en: «tumbes que són natura de arbres en la partida de Calàbria o de Roma, mas en estes partidas no és coneguda si donchs no són nesples»¹¹ (10.14.1; cast. «tuberas que son natura de arboles enlas partidas de Calabria o de Rroma, mas en aquestas partidas non es conosçida syno sy son por aventura njspolas»; llat. *tubures*). Lògicament, «tumbes» és el resultat d'un desenvolupament dolent d'abreviatura d'*er*, interpretada com abreviatura de nasal. El problema segueix una mica després, quan no es desenvolupa una abreviatura que amb tota seguretat hi devia ser:¹² «Yo no he trobat en sinònimes quin fruyt són les tubes mas he trobat que són blets que's fan davall terra y segons diu lo libre hauria de ser arbre per que pense que són nesples» (10.14.3; cast. «Yo non he fallado en sinonjmas njn en otros libros que fructo son tuberas mas he fallado que tubera son bolets que se fazen deyuso de tierra assi como son coffenes o semblantes, mas no fallo que sea arbol. Por que segunt la materia & natura quel libro dize que es arbol, presumo que son njspoleros & njspollas»).

5. Si deixem al marge de l'anàlisi els mots anteriors, que no aporten res al meu propòsit d'avaluar les dificultats lèxiques reals de Saiol, el grup de paraules més nombrós és aquell format pels termes llatins explicats via glossa, terme romànic corresponent adjunt o comentari.¹³ La lectura de la mostra lexicogràfica de Hauf (1989) ja ens permet

10. Dic «més dubtós» perquè també passà al text castellà (*jampinariii*), la qual cosa fa suposar una branca de l'*stemma* amb aquest error, de la qual sortiria l'antígraf de la traducció castellana.

11. *Nespla* és paraula que ja apareix en Arnau de Vilanova (*Obres catalanes* II, ed. M. Batllori, p. 154), segons m'informa el prof. Lluís Gimeno Betí.

12. Curiosament, el títol de 10.14. és *De tuberes que son de les nesples* (cast. *De tuberas*, llat. *De pomis*), i al final de 10.14.3. trobem, en la versió castellana, indistintament «tubas», «tuberas», «njspoleros».

13. Molt menys habitualment Saiol explicita la paraula catalana i inclou dins del comentari el terme llatí corresponent: «albercoquers, qui són dits nuxa, que és planta qui ajuda molt a surar [per *usar*, com en cast.?] ab fembra y és ignota en aquestes par-

de veure que algunes explicacions són presents, en part o en tot, en el text original de Palladi:

«— la sement [sc. de l'espàrrec] grillarà y pendran-se ensemps y aiustaran totes les rael's en huna, la qual apella hom fongia (4.9.11: *his coeuntibus radix conexa nascetur, quae adpellatur sfoengea*)

— canterides, com són hunes cuques a manera de mosques verdes que's fan en les roses (1.35.6: *contra animalia, quae uitibus nocent, cantharides, quas in rosis inuenire consueuimus oleo mersas*, 1.35.4)¹⁴

— cefalones, ço és margallons (5.4.5: *palmarum planta, quam cefalonem uocamus*)

— segons diu Marcial, filòsof, ypomelides són semblants a les cer-ves y fan l'arbre mijançer y fan la flor blanca y lo fruyt ha bona dolçor (13.4.1: *Ypomelides poma sunt, ut Martialis adserit, sorbo similia*)

— liquor de peres, que's nomena castimonial, que conforta lo cor y lo estómach y dóna apetit de menjar y referma [sic] la voluntat de luxúria (3.25.12: *liquamen de piris castimoniale sic fiet*; cast.: liquor de peras que se llama casçimonjal. Aquesto es que confuerta el coraçon & el estomago. E da apetito de comer. E rrefrena la voluntad de luxuria)»

Hi dominen, però, els materials nous o almenys no adjudicats inicialment,¹⁵ com ara:

«— huna sement de cols que's diu brasica. Dien alguns que és huna natura de cols que no cal tresplantar, com són cols verts ... llavor de col que s'apella brasica en latí ... y yo dich que brasica són cols verts que de lur natura se fan axí en loch sech com en regadiu (7.4; cast.: coleta o simjente de coles que es dicha brasica en latin. Dizen alguns que brasica es vn linage de coles que nonlas cale trasplantar. E yo digo que brasica son coles verdes que de su natura se fazen assi, asy en secano como en rregadio, ya se sea que mas bellas & mas tiernas se fazen quando se rriegan)

tides (3.0: *nuxa*); cast.: «de nuxa que es planta que ayuda mucho a vsar con muger. E es jnnota en aquestas partidas». I una mica més endavant: «albercochs, qui en latí són apellats mixa [per *nuxa*] vel crisomula» (3.25.32; cast.: «albarcoques que en latin son dichos myxa, o crisomjla»).

14. Tant cat. com cast. tornen a introduir en 1.35.6. aquesta explicació que apareix ja en 1.35.4, el lloc original.

15. Hauf (1964: X) ja va confirmar el recurs habitual de Saiol a les *Etimologies* isidorianes.

- siliginem, ço és séguol o çenteno (1.6.6: *in genus siliginis*¹⁶ *commutatur*)
- bitumen, ço és pedra o terra de què's fa lo guix (1.35.6: *bitumen*)
- campas ho vèrmens que's fan en los orts ... val molt contra les campas y pulgò e orugons y altres bèsties damunt dites (1.35.6; cast.: las origas que se fazen en los huertos... vale mucho contra aquellas & contra el pulgon & otras bestias de suso dichas)¹⁷
- yene, que és huna bèstia axí com a llop, y ha pèls y cabells en lo coll axí com a cavall, y escarneix los pastors y los cans quant guarden lo bestiar (1.35.14)
- felix, que és huna erba que fa moltes branques a manera de fils y naix en les muntanyes pedregoses; dien que és falguera (1.42.3)
- cerofolio, qui és planta de linatge, de api, de bledes y porros (3.0: *cerefolium*)¹⁸
- citercula [sic], que és a manera de çiurons salvatges (3.4; cast.: atercula que dizen que es a manera de garuanços saluages)
- ulpich, qui és linatge de alls (4.9.5)
- huna goma que a nom galbanum (7.7.2: *galbanum*; cast.: vna goma que es dicha galbanum)¹⁹
- bitumen, que és huna manera de terra axí viscosa que, si n'untten les naus o altres fustes, jamay per les juntures o fenelles de les posts no y entrarà aygua, ni y caldria metre estopa. De aquesta terra bitumen untà Noè l'arca per manament de Déu, perquè no y entràs l'aygua del diluvi. Y dien que aquest bitumen se troba en hun estany que és en Espalto, regió de Judes, y no se'n troba en altra regió (9.9; cast.: vitumen que es vna espeçia o manera de tierra assi viscosa que qujen vntaria las naues o otras fustas que van por la mar jamas por las fendeduras o por las juntas delas tablas non entraria agua njn ay caldria meter escoba, asy como fazen agora. E de aquesta tierra vitumen vnto Noe la barca o la arca por mandamiento de Dios, por tal que non entrase y el agua del diluujo. Ca por rres non se puede dissoluer. E dizen que aqueste vitumen se falla en vn estañyo o balsa que es en Espalto, rregion de Judea, & non he leydo que se pueda fallar en otra rregion)

16. *Siligo* 'Latinis scriptoribus est selecta farinae medulla, ex siligine frumenti generi' (DU CANGE, *s.v.*)

17. «campas són vèrmens que's fan entre les cols (dien que són orugues)» (1.35.13) ; llat. *campas* (1.35.6i13). Forcellini, *Lexicon*, *s.v.*: «campae sunt semitae obliquae, hoc est insidiae, doli [...] dicitur etiam yermis hortensis herbas et arborum frondes infestans ; qui proprie a Latinis dicitur *eruca*».

18. *Cerefolium* 'Genus apii, quod vulgus ita appellat' (DU CANGE, *s.v.*).

19. Però a 12.13.6. llegim: «de la madera del çedro o galbanum».

— lo ordi que s'apella cantari, lo qual entre nosaltres no és conegut sinó ordi comú primerench, ço és ferrage (10.4: *cantharis, hordeo canterino*)

— aquest arbre no és conegut en Catalunya ni'l trobe en les sinònimes. Emperò en alguns Palladius arromançats he trobat que piscatea [sc. pistacea] vol dir festuguer (11.12.3; cast.: piscaça)

— Aquesta erba simphomata ha molts noms en latí segons les sinònimes, car és apel·lada casillago, dens [o "deus"] caballinus, canicularis, jusquiamus idem sunt. La erba jusquiamus prou és notòria, car dien-li erba de Santa Maria, que fa hunes capçetes a manera de campanetes. Les altres, no les coneix (11.12.8; cast.: Aquesta yerua symphonjata ha muchos nombres en latin segunt las sinonjmas. Ca ella es dicha casillago, dens [ms. "deo"] caballjno, canjcularis, jusqujamo; jdem sunt, la yerua de jusqujamo. Asaz es conosciða. E es dicha yerua de Santa Maria. E faze unas cabçetas a manera de campanetas. Las otras nonlas conozco)

— en latí passum, que vol dir arrop o vi de panses (11.19: *passum*)

— salmitre, que és manera de sal (12.17.2; cast.: salnjtre, que es a manera de sal)

— timbra, ço és sajorida (1.37.3: *thymbra*; cast.: timbra, es a saber, axedrea)

— color que's nomena en Ytalia miteus, que és a manera porprea, y color que's diu gilbus, que és color mesclada entre vermell y blanch,²⁰ y color que's diu escotulla, que's pròpiament color de flor de bruel o viola (4.13.3: *badius, aureus, abineus, russeus, murteus, ceruinus, gilbus scutulatus, albus guttatus, candidissimus, niger pressus*; cast.: E color que se dize en Ytalia mjteo, que es color a manera de purpura & quasi de viola, segunt que dize Papias. E color que es dicha gilbo, que es color medianera entre dos colores, es a saber, entre bermejo & soro. E color blanco que es dicho saujno. E color que es dicho scuculato. E qual color es de purpura e propia mente color de flor de bruel o viola)

— humplen aquell forat de huna liquor que's nomena en greguesch rampon²¹ (aquesta liquor no he trobada exposta en sinònimes, ni en al-

20. L'explicació del mot *gilbus* ens transporta al comentari de Servi (*Ad. Georg.* III 83: «gilvus est melinus quem vulgo fulvum vocant»), que el situa dins de l'esfera del roig-vermell, mentre que Isidor l'inclou dins dels grocs (cf. MOURE, 1990: 265, n. 30).

21. En *rampon*, Anna Giner llig «r» la primera consonant perquè certament hi ha un inici de traç a la part de dalt d'allò que podria ser una «c», un traç que no arriba a ser tan clar com el d'altres «r» inicials, però que permet plantejar el dubte de lectura (fol. 48v).

tres libres de grammàtica, mas he trobat en hun libre del Palladi arromançat que açò és opa, que és such de castanyes o papàver, lo qual hom seca al sol y après torren-lo sobre hun tros de ferro y torna roig (3.29.3: *opon Quirenaicon, quod Graeci sic appellant*; cast.: vn liquor que es dicha en griego caponcare naycon. Aquesta liquor non he fallada expuesta en sinonjmas njn en otros libros de gramatica. Njn el libro del Palladio nonla declara en otra manera. Mas he fallado en vn libro del Palladio arromançado que aquesto es opio que es suco de cascallo o papauer. El qual hombre seca al sol. E despues tuestanlo)

— mozlon, que vol dir quasi negre (4.14.3: *murini*; cast.: morzillo, que qujere dezir quasi negro)

— hun api que s'apella en latí holeosentium, ço és api de mosach [*error de copista, per «domèstich»*] qui naix per les baçes y ha les fulles pus tendres que no les altres (5.3.2; cast.: vn apio que es dicho en latin eleosilenon, es a saber, apio domestico. El qual nasçe çerca delas balsas o çerca de los rregadios. E ha las fojas & el asta mas tiernas quelos otros apios).

— huna sement qui s'apella en latí gidi, lo qual no he trobat quina erba és, mas he trobat guich, qui vol dir comí de Etiòpia. Encara he trobat huna erba, donoquiamus [= *jusquiamus*], qui és huna erba qui fa hunes capses a manera de campanas, dien-li erba de Senta Maria (10.13.3: *Giddi hoc mense ultimo bene seritur*; cast.: vna simjente que se dize en latin giddj, mas non he fallado que yerua es. Mas he fallado ginch, que quiere dezir comjno de Etyopia o comino, o njella. E avn he fallado jusqujamo, que es una yerua que faze vnas capças grandes a manera de campanas; dizen le yerua de Santa Maria»

Sembla lògic que ens demanem si aquestes addicions són fruit del treball personal del traductor, que introduí informacions recollides de les seues fonts bibliogràfiques, és a dir dels volums que usà per completar satisfactòriament la feina, o més aviat de l'aprofitament generós d'elements marginals o interlineals del manuscrit base que hi féu servir. Es tracta d'una qüestió que se suscita gairebé sempre que hom intenta analitzar els sistemes, mètodes i solucions de qualsevol traducció medieval. En el cas de Saiol, el fet que ell mateix certifique que ha trobat determinada explicació o sinònim en un arromançament anterior, en un text escrit o en sinònimes, no soluciona el problema: primerament, perquè aquesta situació sols afecta una part del repertori lèxic *difícultós*; segonament, perquè no podem descartar que la remissió a

tal o tal tipus d'obres de referència provinga ja de l'antígraf. De fet, Anna Moure (1990: 59-60) assenyalava les coincidències que manté la versió de Saiol amb les glosses d'alguns manuscrits llatins (concretament el d'El Escorial), per bé que el cos central de la traducció no depèn directament de la lliçó concreta del text de Palladi que aquests presenten. Aquesta circumstància mena a pensar que les informacions complementàries aprofitades per Saiol «circulaban independentemente del texto [...] seguramente son esas y no otras las que el traductor, en la versión castellana, llama “sinónimas”: aclaraciones por vía generalmente de la vulgarización terminológica que demuestran la difusión y la autoridad de Paladio». Tampoc no fóra estrany que trobés la informació a dins d'algun manuscrit llatí de Palladi no catalogat encara entre els més de vuitanta coneguts dels segles XII-XIV. Al capdavant, si al ms. Corpus Christi College, 297, de Cambridge, s'inclou un fragment de les *Etimologiae* isidorianes dins de l'*Opus agriculturae*, com si fos text de Palladi mateix,²² res no obsta perquè hi haguessen contaminacions, glosses, incursions i manipulacions anònimes d'allò més diverses en la transmissió del text original. Potser podríem trobar en alguna d'aquestes pàgines manuscrites no sols la resposta a l'origen d'algun comentari saiolenc, sinó fins i tot d'alguna ratlla del pròleg del protonotari que dóna compte de la vida i de les activitats de Palladi.

6. Sense cap mena de dubte, aquelles paraules llatines sense explicar, explicades amb termes molt generals (herba, arbre...) o marcades directament com a desconegudes formen el grup més interessant. Inicialment ens és lícit de pensar —d'una manera volgudament ingènua— que es tracta de mots que Saiol ignorava totalment:

22. Moure (1990:53) remarcava «la contaminación tan acentuada que dificulta el establecimiento de un *stemma codicum* sin que pueda precisarse muchas veces las direcciones en que obró, las glosas marginales de varios códices en función de nuevos epígrafes, las interlineales de algunos manuscritos que, a veces desde tiempos más antiguos, se deslizan y se incorporan al texto de otros, mostrándonos así una forma muy productiva de nuevas interferencias, cuando el códice glosado entre sus líneas vuelve a ser copiado [...]. Estas glosas, generalmente en latín y alguna vez en lengua nacional, existen ya en los manuscritos anteriores, pero alcanzan proporciones mucho más notables en esta época hasta el punto de aparecer compartidas por manuscritos que no tienen ningún parentesco especial en sus textos o son distantes en el tiempo».

«— coloquintida (1.35.9)

llat.: *agrestis cucumeris et coloquintidis suffusio sic nocebit* [ja en Plini, Diosc. llatí, Isidor]

— rasina locularis (3.25.23)

llat.: *resina locularis*

— arrop qui s'apella defritum carenum (11.18)

llat.: *defrito, caroeno, sapa*

cast. : arrope que es dicho difricum carenum

— cocodrilli, que és huna bèstia molt verinosa (1.35.14)

— aquest legum qui s'apella cicercula (2.5)

— lo carpi és arbre que no havem en conexença, mas dien que és molt profitós en les obres (12.15.3)

llat.: *carpinus* [ja en Plini i Cató]

cast.: el carpj es arbor que non avemos en conosçençia mas dizen que es mucho prouechoso alas obras. E creeria que fuese sapi [en cast., sapi < sappinus, 'avet roig'], que es pino borde

— huna erba que ha nom vitis alba ·I· bierma vel cucurbita agrestis (vidalba) (1.35.1)²³

llat.: *item omne horti spatium alba uite praedingitur*

cast.: vna yerba que es dicha vitis alba o brionja o cucurbita agrestis. Por los griegos dicha vidalba

— adés en sibrium, la qual erba yo no trobe com se nomena entre nosaltres (5.3.4)

cast.: despues en simebrium. La qual yerua non es fallada entre nos otros en Cataluñya

— comenquas, la qual mesura yo no trobe quina és (12.20)

cast.: cohemtas²⁴ que es medida la qual yo non fallo que es

— huna mesura que s'apella semiticulum, la qual no he trobada quant pot pesar

llat.: *semisiculus/simiculus* (al voltant de 3.3 gr)

cast.: simjticulum»

23. *cucurbita* és la 'carbassa' i la *vitis alba* 'brionia, carbassina'. Tot el fragment sembla provenir d'una explicació extreta clarament d'un altre lloc.

24. Capuano (1990: 254) la fa venir del llat. *choenica*.

Hem d'entendre, però, que de vegades el nostre traductor coneix el concepte però no la paraula catalana, simplement perquè hom feia servir usualment el terme llatí.²⁵ És el cas de l'*agnus castus*, encara usat per Jaume Roig i Corella setanta anys després:

«hun arbre s'apella en latí agatascus (9.8.4, amb evident error del copista, per “agnus castus”)
cast.: vn arbol que es dicho en latin agno casto»

O del *cardo benedictus*, catalanitzat en «cart beneyt» en la *Menes-calia* de Dieç:

«huna erba que los apotecaris [ms. *apotecaras*] la nomenen cardo benedictus (10.3.2)
cast.: vna yerua ... quelos apothecarios que la conosçen le dizen vulgar mente cardo benedicto»

Sense intentar esgotar-ne la casuística, encara hi ha casos que es poden justificar perfectament per defecte del manuscrit de base o per lectura dolenta del traductor, com ara:

«huna erba que apellam virimula y sequen-la —aquesta erba no trobe en sinònimes (12.18)
cast.: vna yerua quele dizen virmula, & secanla. Aquesta yerua non fallo en sinonjmas njn en otros libros»

És ben comprensible que Saiol no trobés la paraula enlloc, atès que el mot llatí al qual es refereix Palladi és *inula*. André (1956:170) n'aporta la variant formal *innula*, que potser esdevindria *immula* en algun punt del procés de difusió; aleshores la confusió habitual de les grafies de *u/v/n* i de *m/in/ni* n'explicaria la resta.

7. Potser fóra útil traspasar les fronteres lingüístiques per veure —ni que siga sumàriament— què ens proporciona de lèxicament

25. No sé si caldria introduir en aquest apartat solucions com: «huna erba que s'apella en latí citriago, la qual no trob que sia apella [sic] per altre nom conegut» (5,7,6: *perfricanda sunt citreagine uel herbis suauiibus*; cast.: vna yerua que es dicha en latin citriago, la qual non fallo que sea nombrada por otro nombre cognosçido).

interessant la versió castellana i si corrobora o no allò que ens ofereix la catalana. A més a més, com que la traducció castellana —anònima— sol ser fidel al català quant a les referències i explicacions de termes desconeguts, pot donar compte d'altres mots no tractats anteriorment. Capuano (1990:XIX-XX) ha tingut l'encert i la generositat d'oferir-nos, en la «Introducción» a la seua edició, un apartat dedicat a un «Indice de palabras desconocidas a Ferrer Sayol (por declaración explícita de él)» que facilita enormement la tasca. Si no m'he descomptat, hi llista un total de 39 paraules, sobre les quals cal fer i faré algunes reflexions, independentment del text català que els serveix de base. Una part d'aquest conjunt de «desconegudes» pot ser desclassificat d'aquest grup atès que el context, implícitament o explícit, ens fa veure que el traductor coneix o té indicis suficients per a saber de quina cosa es tracta. Sap que el *caponcare naycon* és «suco de cascallo o papauer» (p. 104)²⁶ perquè ho ha trobat en un Pal·ladi arromançat. El mateix li succeeix amb *pisçaça/juscatea*, «que qujere dezir festuguer», segons ha «fallado leyendo en otros libros autenticos»; per si de cas, afirma que tot el que hi diu sobre el vegetal «non lo he prouado, sinon solamente quello he fallado en escripto» (p. 130; també p. 200). Igualment, gràcies a les *sinònimes*, reconeix que *çiçera/çiçercula* s'identifica amb los «pesoles» (p. 110), amb la qual cosa sabem que el genèric «legum» que apareix en cat. 2.5 probablement no s'ha de considerar com una manifestació d'ignorància del traductor. Més són les identifications del mot llatí pel nom en vulgar:

«*sedjm*: “los apothecarios que la conosçen le dizen vulgar mente cardo benedicto” (p. 186);

çeuada cauterinum/çeuada camun [amb clara errada de còpia]:
“çeuada comun temprana, es a saber forratge”» (p. 187);

o per aproximació o conjectura:

26. Per abreviar, a partir d'ara indique directament la pàgina de l'edició Capuano (1990) on apareix la paraula o la frase indicada.

- «*carpi*, que relaciona amb “sapi, que es pjno borde”» (p. 226);
 «*ypomelides*, relacionable amb “njspoler”» (p. 233);
 «*symphoniata*, identificable amb el “jusqujamo”» (p. 201);
 «*muig*, “puede ser fasta media quartera”» (p. 151);
 «*tuberas*, “presumo que son njspoleros & njspollas”» (p. 190-191).

De les 27 paraules que resten de la llista proposada per Capuano, podem dubtar del desconeixement de termes com *nuxa/myxa*²⁷ i adjudicar a l'antígraf o a la incompetència del traductor paraules que provenen d'una clara mala lectura del llatí, com ara —i es podria ampliar la nòmina—*alcra* (per *altheae*) o *laxis* (per *salix*).²⁸ D'una altra banda, no sé si l'*ozimum* de 11.11.5 s'ha d'identificar amb la mateixa planta que apareix en 5.3.4, on diu «alfadega que es dicha en medeçina cotimum, uel ozimum».

Comptat i debatut, els dubtes declarats i que hem d'admetre sense reserves en realitat no són més d'una vintena, una xifra realment baixa per a una traducció medieval d'assumpte tècnic i de llenguatge específic. A més a més, caldria introduir com a factor atenuant i justificador d'alguns calcs i llatinismes el fet que algunes plantes i arbres citats per Palladi no tenien referent en les terres on vivien el traductor i el lector model primerenc, com declara específicament en més d'un lloc Saiol i, a través d'ell, l'arromançador castellà.²⁹

8. No tinc la pretensió d'esgotar ara i ací l'anàlisi lèxica de la traducció —que algú haurà de completar algun dia—, però és absolutament evident que les paraules llatines desconegudes per Saiol no arriben a una trentena, un nombre que no justifica afirmacions com les del pròleg. Per altra part, és perfectament possible interpretar com un

27. Vegeu més amunt i la nota 36 al text de l'edició de Capuano (1990: 238).

28. Vegeu el glossari aportat per Capuano (1990: 248, 262).

29. Confirma el problema Ambrosoli (1983: 238), tant pel que fa als traductors i/o lectors francesos i italians, com —més encara, per la inexistència allà de conreus típics de la Mediterrània— per als anglesos: «Il problema rimane quello del diverso rapporto con gli oggetti descritti e la difficoltà per il traduttore inglese sono tali, che alla fine sceglie di mantenere la parola latina laddove si sente insicuro: le interlineature sono numerosissime per tutto il testo, lasciando decidere ai suoi lettori sulla interpretazione del testo latino».

desenvolupament d'un lloc comú el fet de criticar les traduccions anteriors malgrat que després hom les pugua utilitzar si li convé, com ara el nostre traductor. Ens podem creure fins i tot —convé no descartar-ho d'entrada (vegeu § 5)—que en algun moment calga identificar alguna d'aquestes versions precedents no amb textos complets, sinó amb notes de lectura i possibles traduccions de conceptes llatins presents en el text base utilitzat. Això si no hi hem de veure directament en tot plegat una estratègia per augmentar la consideració de la versió que ens hi presenta. Ara sabem que, efectivament, hi ha molta retòrica prologal i una voluntat d'explicitar i de remarcar els afanys del traductor per aconseguir el seu objectiu, per bé que el primer element potser ofega el segon. Per comprovar-ho, sols cal llegir el final de la introducció, on una *supplicatio* tòpica al lector perquè esmene allò que trobarà incorrecte contribueix a crear una imatge —falsa— d'un Saiol que vol però no hi arriba del tot, d'un personatge que dubta d'haver reeixit en el seu objectiu. Els lectors coetanis probablement no tingueren aquesta sensació, sinó una altra de diferent, la d'un traductor que reconeix les mancances inicials, que intenta solucionar-les satisfactòriament i que ofereix el producte final a uns destinataris que volen llegir el *Palladi* arromançat però també els elements retòrics exigibles en un pròleg. Si d'alguna cosa hem de culpabilitzar Saiol no és de cap manera de ser un traductor mediocre, sinó de no haver expressat millor i amb més contundència el gran esforç esmerçat en la realització de la tasca. I es tracta d'una culpabilització feta sobretot des de la nostra perspectiva i des dels nostres pressupòsits. Un pressupòsits que donen molt més valor a una declaració alfabètica de mots com aquella que Bersuire afegí a la traducció de Titus Livi,³⁰ una declaració que permetia la lectura del text narratiu sense obstacles però amb nombrosos neologismes. És coneguda la gran formació de Bersuire, però tampoc convé menystenir directament la de Ferrer Saiol. De fet, si, en lloc de situar-los en el lloc corresponent, Saiol hagués repertoriat els comentaris, identificacions i traduccions dels mots desconeguts o poc sovintejats en pàgines independents del cos del

30. Aquest repertori lèxic ha merescut comentaris i estudis; també la corresponent traducció al català medieval (FERRERES, 1991).

text de Palladi, a l'estil de Bersuire —com féu, per cert, un lector anglès—,³¹ sense desenvolupaments de tòpics i sense pròlegs preceptius, probablement hauríem valorat més positivament encara el seu treball i la seua imatge. Aleshores Saiol no hauria passat sols a formar part de la nòmina dels pocs traductors medievals autors de reflexions sobre la seua pròpia feina, sinó més aviat l'hauríem estudiat en pàgines d'història de la llengua i de la cultura. Després d'aquestes consideracions, potser és el moment d'introduir-lo en tots aquests àmbits.

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I

BIBLIOGRAFIA

- AMBROSOLI, M. (1983): *L'«Opus agriculturae» di Palladio: volgarizzamenti e identificazione dell'ambiente naturale fra tre e cinquecento*, «Quaderni» núm. 18, ps. 227-254.
- ANDRÉ, J. (1956): *Lexique des termes de botanique en latin*, París, Klincksieck.
- CAPUANO, T. M. (1994): *The agricultural texts appended to the fourteenth-century iberian translations of Palladius*, «Manuscripta», núm. 38, ps. 253-263.
- CAPUANO, T. M., ed. (1990): *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, Obra de Agricultura traducida y comentada en 1385 por Ferrer Sayol*, Madison, The Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CAPUANO, T. M. (2006): *Una nueva versión catalana del Opus agriculturae de Palladius*, «Romance Philology», núm. 59, 2, ps. 231-239.
- CIFUENTES, L. (2002): *La ciència en català a l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona/Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona/Universitat de les Illes Balears.
- DU CANGE (1954 [1937-1938])= Charles Du Fresne, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Graz, Akademische Druck.

31. Les consideracions d'Ambrosoli (1983:230-231) també justifiquen les meues sobre la possibilitat de trobar els «arromançaments» anteriors de què parla Saiol, no in extenso sinó puntualment dispersos al llarg del text llatí: «quando compaiono i nomi delle piante non mancano spiegazioni in latino e volgare, soprattutto se le piante sono estranee all'ambiente in cui il testo viene letto oppure se ne tenta la coltivazione. In un caso poi un attento lettore inglese del '500 produce tutto un glossarietto di termini botanici latino-inglese per meglio intendere l'originale [...] le pagine piatte e prosaiche di Palladio hanno stimolato il lettore medio al punto di misurare la realtà della vita quotidiana del suo tempo sulla base del testo antico».

- FERRERES, L. (1991): *La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi*, «Anuari de Filologia», núm. XIV, secció D, número 2, ps. 25-41.
- FORCELLINI, A. (1965 [1864-1926]), *Lexicon totius latinitatis*, Bolonya, A. Forni.
- FRESNILLO NÚÑEZ, J. (2003): *Concordantia Palladiana. A lemmatized Concordance to the works of Rutilius Taurus Aemilianus Palladius*, Olms-Weidmann, Hildesheim/Zuric/Nova York, 2 vols.
- GARCÍA ARMENDÁRIZ, J. I. (1995): *Agronomía y tradición clásica. Columela en España*, Sevilla, Universidad de Cádiz/Universidad de Sevilla.
- GINER SÁNCHEZ, A. J. (1986): *El «Tractat d'agricultura» de Palladi. Una còpia feta de la traducció de Ferrer Sayol*. Tesi de llicenciatura de la Universitat de València, Facultat de Geografia i Història.
- GUZMÁN ÁLVAREZ, J. R. (2005): *El compendio de agricultura atribuido a Ibn Wāfid/ al-Nahrāwī: nuevas perspectivas sobre su autoría*, «Anaquel de Estudios Árabes», núm. 16, ps. 83-124.
- HAUF, A. (1964): *El ms. 10211 de la Biblioteca Nacional*. Tesi de llicenciatura de la Universitat de Barcelona, dir. J. M. Blecua Tejeiro.
- HAUF, A. (1989): *Dues versions iberoromàniques de l'«Opus agriculturae» de Palladi. Petita mostra lexicogràfica*, dins *La Corona de Aragón y las lenguas románicas: miscel·lànea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Narr, ps. 383-393.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (2007): *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (en premsa): *Del Libre de Palladi al Libro de Palladio: a propósito de las traducciones iberorromances medievales del Opus agriculturae y de su autoría*.
- MOURE CASAS, A. (1990): «Introducción» a *Paladio, Tratado de agricultura, Medicina veterinaria, Poema de los injertos*, trad., introd. y notas de A. Moure, Madrid, Gredos.
- PICCAT, M. (1992): *Il «Tractat d'agricultura» del ms. 754 della Biblioteca de Catalunya*, dins *Miscel·lània Joan Fuster*, eds. A. Ferrando i A. Hauf, vol.V, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 45-65.
- RODGERS, R. H., ed. (1975): *Palladii Rutilii Tauri Aemiliani viri inlustribus opus agriculturae, de veterinaria medicina, de insitione*, Leipzig, Teubner.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1908 [2000]): *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- TRAMOYERES, L. (1911): *El tratado de Agricultura de Paladio. Una traducción catalana del siglo XIV*, *RABM*, XXIV (gener-juny), ps. 459-465 [sobre la traducció catalana], XXV (juliol-desembre), ps. 119-123 [sobre la traducció castellana].